

ՎՐԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐ ԲԱՐԱԹՈՎՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՂՊԱՏԻ ՎԱՆՔԻ ՀՈՂԱՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ XIX ԴԱՐՈՒՄ

XVIII դարի վերջերին Վրաստանի, ապա՝ նրա հետ միասին Ռուսաստանի կազմի մեջ մտած Լոռու տարածքում ձևավորվում է հողատիրության բազմաշերտ համակարգ: Արևելյան Հայաստանի ոչ մի տարածքում չընթացավ այնպիսի պայքար, ինչպիսին էր ոռու ջինովնիկների, վրացի և հայ կալվածատերերի ու հայոց եկեղեցու միջև սկսված պայքարը՝ կապված հողերի ձեռքբերման կամ պահպանման հետ: Պայքարը չդադարեց մինչև դարավերջ և ակնհայտորեն խոչընդոտ դարձավ տարածքի տնտեսական կյանքի զարգացման համար: Եթե ոռուական կառավարությունը շահագրգռված էր տեղում հանքարդյունաբերության ու գյուղատնտեսության զարգացման համար և փորձում էր ամեն գնով՝ հողագնումից մինչև բռնագավթումներ, տիրանալ լավագույն հողերին, ապա վրացի ազնվականներն օգտվելով առիթից, փորձում էին իրենց հերթին տեր դառնալ հայ տոհմիկ ազնվականների կամ վանքապատկան հողերին: Նման պայմաններում հայ ազնվականներին մնում էր միայն պահպանել իրենց դարավոր ժառանգական կալվածքները, իսկ հայոց եկեղեցին փորձում էր անձեռնմխելի պահել վանքապատկան հողատիրությունը:

XIX դարի սկզբին Լոռու գավառում հողատիրության հիմնական ձևը ազնվականական և վանքապատկան հողատիրությունն էր, երբ հողը տոհմիկ հայ իշխանների, մելիքների կամ նշանավոր վանքերի կալվածք էր:

Վրացի ազնվականներին XVIII դ. վերջերից հաջողվեց Լո-
ռիում աստիճանաբար ձեռք բերել կալվածքներ: Դրան նպաս-
տեց Լոռու՝ Վրաստանի տիրապետության տակ գտնվելու հան-
գամանքը: Վրացական արքունիքի ուշադրության կենտրոնում
հայտնվեցին նաև Ալավերդու և Ախթալայի պղնձահանքերը:
Գեորգի XII թագավորի (1798-1800) օրոք մոուրավների (վրացի
իշխաններից նշանակված գավառապետներ) պաշտոն զբաղեց-
րած իշխանների և ազնվականների ցուցակում Բորչալուում և
Շնողում հիշատակվում է իշխան Դավիթ Աբաշիձեն, Լոռիում
կալվածքներ ունեին վրացի ազնվականներ Օրբելիանիները և
Բագրատիոն Մուխրանսկին¹: XIX դ. սկզբներից մինչև 1830-
ական թթ., ռազմաքաղաքական իրադրության հետևանքով երկ-
րամասում ավերվել էին բազմաթիվ բնակավայրեր, անկում էր
ապրել սոցիալ-տնտեսական կյանքը: Դրա հետևանքով բնակ-
չության հետ տարածքը լքում են նաև Լոռու հայ տոհմիկ ազն-
վականներից շատերը, իսկ լքված հողերը ժամանակի ընթաց-
քում ձեռք են բերում նոր սեփականատերեր: Այս ամենի արդ-
յունքում Փամբակի երկրամասում ավատական կամ կալվածա-
տիրական հողատիրությունն իսպառ անկում ապրեց, իսկ Լոռու
գրեթե ամբողջ սարահարթն անցավ վրացի ազնվականներ Օր-
բելիանիներին, հետո՝ Բագրատիոն Մուխրանսկուն, ապա դար-
ձան բարոն Կուզենբախի, Շարիֆովի, Սագինովի և այլոց սեփա-
կանությունը², ովքեր էլ սկսում են այդ հողերը վարձակալության
տալ տեղի գյուղացիներին: Հովհ. Թումանյանն իր «Բորչալվում»
ճանապարհորդական ակնարկում գրում է. «Ամենալավ, բերրի
հողերը պատկանում են գանազան իշխանների, թավադների ու

¹ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. 1, Тифлис, 1866, док. 157, с. 195.

² Վիրաբյան Ս., Եթիմյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 140-141:

աղալարների: Այդ հողերի վրա բահրով ապրում է ոանճապար ժողովուրդը, հերկում, ցանում, հնձում... վաստակի մի քառորդը յուր տիրոջը տալու պայմանով»³:

Լոռու ամենահզոր և ունևոր վրաց իշխանական տոհմը Բարաթովներն էին, որոնք դեռևս 1796 թ. վրաց Հերակլ II թագավորի (1744-1798) կողմից որպես պարզև ստացել էին Հաղպատ գյուղը՝ այնտեղ բնակություն հաստատելու պայմանով⁴: Այդ պահից սկսած՝ Բարաթովների կողմից պայքար էր գնում հայ ազնվականների և Հաղպատի վանքի դեմ՝ իրենց տրված տիրույթների պահպանման և ընդլայնման համար, որը տևում է ամբողջ XIX դ. ընթացքում:

XIX դ. սկզբին Հաղպատի վանքին էին պատկանում Շնող, Ճոճկան, Ախթալա և այլ գյուղեր, այգիներ, արոտավայրեր ու Մադանի պղնձահանքը: Սակայն գյուղի որոշ հողատարածքներ զավթում է տեղի կալվածատեր իշխան Բարաթովը: «Հաղպատի բնակիչներն աղքատ են և հարկերի տակ ճնշված, որովհետև գյուղի հողերը ոչ թե արքունական են, այլ պատկանում են իշխան Բարաթովին, որ բերքի 1/5 ինքն է վերցնում»⁵: «Մեղու Հայաստանի» ամսագրի մի թղթակցության մեջ գրված է. «Վրացի իշխան Բարաթովները շատ կալվածքներ ունեն Հաղպատում, Հաղպատ գյուղն էլ իր բնակիչներով սրանց է պատկանում, մասամբ էլ վանքին»⁶: Դարակեսին Բարաթովների հողերը բաղկացած էին երկու խոշոր և մի քանի մանր հողակտորներից՝ ընդ-

³ Թումանյան Հովհ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, Ե., 1994, էջ 28:

⁴ Երիցեան Ալ., Ամենայն հայոց Կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք XIX դարում, մասն Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 215:

⁵ Լալայեան Ե., Բորչալուի գավառ, ա. թ., էջ 80:

⁶ «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1861, 15-ը հուլիսի, N 29:

հանուր առմամբ մի քանի տասնյակ հազար դեսյատին⁷: Մի խոշոր հողակտորը՝ Խրամի ավազանին էր, հասնելով մինչև Թիֆլիսի գավառ, մյուսը՝ Դեբեդի աջ ափին Հաղպատ գյուղն էր, մեծ մասամբ բնակեցված Բարաթովներին հարկատու գյուղացիներով⁸, իսկ գյուղի ամառանոցը պատկանում էր Թիֆլիսաբնակ իշխան Ջաքարիա Դավիթովիչ Բարաթովին⁹:

XIX դ. հայոց եկեղեցու, և նրա իրավասության տակ գտնվող տարածքների բնակչության հոգևոր կյանքը կազմակերպելու մեջ մեծ դեր էր կատարում Վրաստանի և Իմերեթի հայոց վիճակային Կոնսիստորիան¹⁰, որը հաշվետու էր Էջմիածնի սինոդին: Կոնսիստորիայի իրավասության շրջանակներում եղել է նաև եկեղեցական կալվածքների, շինությունների, ուխտատեղերի կառավարումը, նաև դրանց շուրջ առաջացած վեճերի կարգավորումը: Հոգևոր կազմակերպություն հանդիսացող Կոնսիստորիան, ակտիվորեն միջամտում էր վանական տարածքների շուրջ մղվող պայքարին, և հողային վեճերի քննությունը դարձել էր նրա գործունեության կարևոր մասը: Քանի որ Լոռու վանքապատկան ամենախոշոր հողատերերը Հաղպատ-Սանահինի և Էջմիածնի վանքերն էին, ուստի նման վիճելի հարցերը ծագել են հիմնականում նշված վանքերի և գյուղերի կալվածատերերի միջև:

⁷ 1 դեսյատինը հավասար է 1,0925 հա:

⁸ Ерицов А., Экономический быт государственных крестьян Борчалинского уезда Тифлисской губернии, Тифлис, 1899, с. 106.

⁹ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 66, ց. 1, գ. 5, էջ 7:

¹⁰ Ռուսական կառավարության հաստատած 1836 թ. եկեղեցական կանոնադրության համաձայն 1837 թ. կայսրության սահմաններում ստեղծվում են հայոց հոգևոր 6 թեմեր՝ թեմական կամ վիճակային կոնսիստորիաներով (հոգևոր վարչություններ): 1837 թ. օգոստոսի 6-ին հիմնադրվում է խոշորագույն թեմերից մեկը՝ Վրաստանի և Իմերեթի Հայոց վիճակային Կոնսիստորիան, որի իրավասությունը տարածվում էր բուն Վրաստանի, Գանձակի, Ղազախի, Շամշադինի և Լոռու հայոց եկեղեցիների ու ծխերի վրա:

Սինոդի կողմից մշտապես հաշվետվություն էր պահանջվում Կոնսիստորիայից, իր իրավասության տակ գտնվող կալվածքների վերաբերյալ: Կոնսիստորիան իր հերթին նման հաշվետվություն էր պահանջում տեղի վանահայրերից: Առկա է Կոնսիստորիայի 1885 թ. դեկտեմբերի 27-ի հրամանը՝ Հաղպատի վանահայր, վարդապետ, Հովսեփ Խարազյանցին (1866-1890)՝ վանքապատկան կալվածքների վերաբերյալ մանրամասն տեղեկություններ կազմելու և փաստաթղթերը ներկայացնելու մասին¹¹: Պահպանվել են Կոնսիստորիայի օրագրության պատճենները և տեղի վանահայրերի կողմից գրված բազմաթիվ այլ գրություններ, որոնք պարունակում են Վրաստանի վիճակում գտնվող կալվածքներին վերաբերող տվյալներ¹²: Դրանցում բավական թիվ են կազմում վրացի իշխան Բարաթովների և հայ ազնվականների ու կրոնական գործիչների միջև մղված պայքարի վերաբերյալ փաստաթղթերը: Դեռևս 1806 թ. հունվարի 25-ի դրությամբ Կոնսիստորիայի թղթաբանական գրասենյակում կազմվել է գործ՝ Հաղպատի վանքի կալվածքների տնօրինության շուրջ հայոց եկեղեցու և իշխան Դավիթ Բարաթովի միջև եղած վեճի մասին, որն ընդգրկում է մինչև 1844 թ. սեպտեմբերի 15-ն ընկած ժամանակահատվածը¹³: Այն փաստից, որ վեճն ընթացել է գրեթե քառասուն տարի, կարելի է ենթադրել, որ Կոնսիստորիային չի հաջողվել լուծում տալ դրան: Վեճն ընթանում էր հիմնականում վանքապատկան արտատեղերի շուրջ, որոնց վերաբերյալ կազմվում է առանձին գործ՝ մոտ 56 էջի սահման-

¹¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 235ա, վավ. 11:

¹² Նույն տեղում, թղթ. 187, վավ. 130, թթ. 1-79, թղթ. 235ա, վավ. 3, թղթ. 237գ, վավ. 275, թթ. 1-8, թղթ. 208ա, վավ. 2455:

¹³ ՀԱՍ, ֆ. 53, ց. 1, գգ. 2364, 2393, 2398:

ներում¹⁴: Իսկ խոտհարքի պատճառով Հաղպատի վանքապատկան և Բարաթովի գյուղացիների միջև ընդհարման մասին գործն ընդգրկում է 205 էջ:

1815-1816 թթ. Հաղպատ գյուղի սեփականության համար պայքարը շարունակվում էր ազնվականներ Բարաթովների, Պոպունաբեկովների և Թիֆլիսի հայոց հոգևոր թեմի միջև¹⁵: Նրանք բոլորն էլ գյուղը համարել են իրենց սեփականությունը: Դրանից ելնելով, Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին, 1815 թ. գրություն է հղում Կովկասի կառավարչապետ Ա. Երմոլովին՝ Հաղպատ գյուղն իր բնակիչներով, Հաղպատի վանքին պատկանելու մասին¹⁶: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Կարբեցին (1831-1842) 1833 թ. ապրիլի 21-ին Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետ Գ. Ռոզենին խնդրում է Հաղպատի գյուղացիներին ազատել կալվածատեր Բարաթովների շահագործումներից¹⁷: Նա նշում է. «Հաղպատի վանքը նույն անվամբ գյուղով սկզբից նեթ պատկանում էր էջմիածնի ս. աթոռին»: Վրացի իշխաններն աստիճանաբար սեփականացնելով վանքի հողերը տիրել են ամբողջ գյուղին՝ եկեղեցու սեփականությանը թողնելով չնչին ցանքատեղի: Վանքապատկան հողերի գյուղացիները մի քանի անգամ զանգատվում են իրենց զանազան նեղություններ պատճառած իշխան Դավիթ Բարաթովից, որն այդ ժամանակ տիրում էր Հաղպատ գյուղին:

«Մենք քանիցս խնդրել ենք իշխանին անձամբ և այլոց միջոցով վերջ տալ ս. աթոռի ճորտերի տառապանքներին: Լինելով

¹⁴ Նույն տեղում, գ. 2393:

¹⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 27, վավ. 79, թթ. 1-2, վավ. 106, թթ. 1-11:

¹⁶ Նույն տեղում, վավ. 58, թթ. 1-5:

¹⁷ Նույն տեղում, թղթ. 78, վավ. 41, թթ. 1-4:

Վրաստանի վիճակում (խնդրեցինք) իշխան Բարաթովին բար-
յացական վերաբերվել նրանց...: Իսկ այժմ վերոհիշյալ հինգ
ճորտ ընտանիքները նորից գանգատվում են իշխան Բարաթովի
անիրավություններից..., և խնդրում են մեզ վերաբնակեցնել
իրենց Հաղպատից այլ տեղ...»¹⁸:

Խնդրագրում նշվում է, որ Բարաթովի կամայականութ-
յունները հասնում են այն աստիճանի, որ ձմռանը վանքի ճոր-
տերին արգելել է իրենց անասունները պահել Հաղպատում, և
արածեցնել գյուղի դաշտավայրերում. գյուղացիները ստիպված
անասուններին պահում են «գյուղի յայլաներում», հեռու իրենց
տներից: Կաթողիկոսը խնդրում է կառավարչապետին, հրամա-
յել ում հարկն է՝ արգելել Բարաթովին նեղություն պատճառել
այդ հինգ ընտանիքներին, և չպահանջել նրանցից ավելորդ հար-
կեր, որովհետև նրանք ս. աթոռի հողագործներ են, ու հազիվ կա-
րողանում են կատարել վանքի ծառայությունները: Նա Ռոզենի
ուշադրությունը հրավիրում է այն փաստի վրա, որ եթե գյուղա-
ցիները, նեղվելով Բարաթովի անօրինական պահանջներից, հե-
ռանան Հաղպատից և բնակվեն այլ վայրում, ապա վանքի միա-
բանները՝ չունենալով սեփական հողագործներ, և չկարողանա-
լով ապահովել վանքի տնտեսական կարիքները, ստիպված կլի-
նեն հեռանալ Հաղպատից, ընդգծելով՝ «որում և կայանում է իշ-
խան Բարաթովի ցանկությունը»¹⁹:

Բողոքի հիման վրա կազմվել է գործ՝ ուղղված Վրաստանի
բարձրագույն կառավարության Գործադիր հանձնաժողովին,
որում նշվում է, որ վերջինս պարտավորվում է ստուգել Հաղպա-

¹⁸ Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Документы и материалы по истории армянского народа, под ред. Н. А. Тавакаляна, Ереван, 1993, док. 21, с. 87-88.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 88:

տի հողերի պատկանելության հարցը²⁰: Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Պ. Զավիլեյսկին, 1836 թ. հուլիսի հրամանագրով Բորչալուի գլխավոր պրիստավ Բագրատիոն Մուխրանսկուն հրահանգում է մանրամասն քննություն անցկացնել «...յաղագս արժատեղիոյ պատկանելոյ Հաղպատի վանից...», որը իշխան Դավիթ Բարաթովն, անօրինական յուրացրել էր²¹: 1836 թ. սեպտեմբերի 2-ին հոգևոր կառավարության ներկայացուցչի ներկայությամբ՝ որպես վկաներ, հարցաքննվում են Հաղպատի շրջակայքում տեղակայված Շնող և Ուզունլար (Օձուն) գյուղերի բնակիչները, որոնք հաստատում են, որ գյուղի արժատեղիներն ի սկզբանե պատկանել են Հաղպատի վանքին, իսկ հողագործներն էլ այն ժամանակին վարել են: Թիվ 2572 գործին կցված է նաև ցուցակ՝ Դավիթ Բարաթովի կողմից հափշտակված հաղպատցիների գույքի մասին: Ութ կետով նշվում է, թե որ գյուղացուց ինչ է յուրացվել²²:

Գյուղացիների բողոքներն ընդդեմ կալվածատերերի, մանավանդ այնպիսի հզորների, ինչպիսիք Բարաթովներն էին, հիմնականում մնում էին անլուծելի, ինչին նպաստում էր բարձրաստիճան չինովնիկների հովանավորչական կեցվածքը կալվածատերերի նկատմամբ: Դրա վառ ապացույցն է հետևյալ փաստը. 1839 թ. հունիսի 9-ին Հաղպատի վանքի հոգևորական Աբրահամ Իսրայելյանը գրում է ոմն բարձր սրբազնության, որ Հաղպատի վանքապատկան գյուղացիների անասուններն արածեցնելու իրավունքի մասին նահանգապետի գրությունը ներկայացրել է Բորչալուի պրիստավին, բայց վերջինս մերժել է այն՝ պատճառաբանելով, որ, ըստ իր նախորդի ժամանակից արձա-

²⁰ ՀԱԱ ֆ. 53, ց. 1, գ. 2184, թ. 23:

²¹ Նույն տեղում, թ. 23:

²² Նույն տեղում, գ. 2572, թ. 5:

նագրության, արոտները պատկանում են իշխան Բարաթովին²³։ Բացի այդ, հողային վեճերի քննությամբ տեղերում զբաղվել են նաև իրենք՝ հողատեր-ազնվականները, քանի որ շատ գյուղերը XIX դարում չեն ունեցել տանուտեր և գյուղական դատավոր, այլ անմիջապես ենթարկվել են գավառապետին և հաշտարար դատավորին²⁴։

Թեև Հաղպատի արոտավայրերի վերաբերյալ փաստաթղթային գործը 1844 թ. սեպտեմբերի 15-ով ավարտվում է, այնուամենայնիվ, հարցը լուծում չի ստանում։ Թիվ 2393 գործից տեղեկանում ենք, որ դարձյալ վեճ է ընթացել հայ հոգևորականության և իշխան Զաքարիա Բարաթովի միջև՝ Հաղպատի Գլիգնաձոր և Խաչիդուռ թաղամասերի արոտավայրերի շուրջ։

Հաղպատի Վանահայր Հ. Խարազյանցը Վրաստանի և Իմերեթի հայոց վիճակային Կոնսիստորիային ուղղված 1866-1868 թթ. իր գրությունների մեջ բազմիցս նշում է իշխան Բարաթովի կողմից վանքապատկան հողերի նկատմամբ կատարած ոտնձգությունների, ինչպես նաև՝ տեղի գյուղացիների և իր հետ ունեցած լարված հարաբերությունների մասին²⁵։ 1868 թ. փետրվարի 26-ին վանահայրը Կոնսիստորիային ուղղած հայտարարության մեջ խնդրում է պաշտպանել վանքապատկան սեփականությունը Զ. Բարաթովի ինքնական գործողություններից։ Նմանատիպ բովանդակությամբ դիմում-հայտարարություն է արված նաև 1868 թ. հուլիսի 9-ին։ Հաղպատի բնակիչները շարունակ բողոքներ են ներկայացնում իշխան Բարաթովից, որ նա իրենցից պահանջում է բազմաթիվ հարկեր և կոռ, նաև տարբեր ծառայություններ, որոնք իրենց պարտավորությունների մեջ չեն

²³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 89, վավ. 198, թթ. 1-2։

²⁴ Լալայեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 77։

²⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 214, վավ. 95, թթ. 1-32։

մտնում²⁶: Դիմումներն ապարդյուն են անցնում, իսկ վրացի ազնվականները շարունակում են ընդլայնել իրենց կալվածքներն ու ակտիվորեն միջամտել գավառի տնտեսական կյանքին:

«Իշխան-ադյուտանտ Լորիս-Մելիքովին և նրա կնոջը պատկանող Բորչալուի գավառի Ալավերդու կալվածքի Բաժանման վերաբերյալ» 1869 թ. սեպտեմբերի 10-ից մինչև 1870 թ. սեպտեմբերի 25-ը տևած գործից տեղեկանում ենք, որ հողաբաժանման աշխատանքների առիթով հանձնաժողովի կողմից հրավիրված Լոռու հողատեր-ազնվականների շարքում են նաև Բարաթովները²⁷: 1869 թ. սեպտեմբերի 10-ին հողաչափ Էրզինովը (Երզնկյան) նշված տարածքների հողատերերին խնդրում է ներկայանալ Ալավերդու գործարան: Հրավիրված էին Արդությանները (14 հոգի), ազնվական Ալեքսանդր Զարվրիկը, Զաքարիա Դավիթովիչ Բարաթովը, 6 հոգի Մելիքովներից, իշխան Ջավախովը: Քանի որ այդ տարածքների համար մշտապես վեճ էր ընթանում Բարաթովների հետ, ապա հանձնաժողովը պետք է առաջին հերթին լուծում տար այդ հարցերին: Հատուկ ցուցակով նշված էին այն գյուղերը, որոնք պետք է բնակիչներ ուղարկեին՝ վկայություն տալու Միխայիլ Լորիս-Մելիքովի, և իշխան Զաքարիա Բարաթովի միջև Ալավերդու կալվածքի շուրջ եղած վեճի վերաբերյալ. նախատեսված էր Հաղպատ գյուղից 8, Աքորիից՝ 15, Շահնազարից՝ 8, Բրդաձորից՝ 6 հոգի²⁸: Բայց գործի քննության ընթացքում Բարաթովները կարողանում են պահպանել իրենց կալվածքները և անգամ յուրացման ճանապարհով ընդլայնել: Ալ. Շիրվանզադեն, ով 1888 թ. ճանապարհորդում էր

²⁶ Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), док. 21, с. 87-88.

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 66, ց. 1, գ. 5, թթ. 11-21:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 89-93:

Լոռու գյուղերով, գրում է. «Հաղպատում գանգատներ էին լսվում, թե կալվածատեր ոմն իշխան Բարաթովը հետզհետե խլում է գյուղի հողերը, թե գյուղացիները քանի գնում, այնքան աղքատանում են»²⁹: 1888-1890 թթ. Վրաստանի հայոց Կոնսիստորիայի և Հաղպատի վանահայր Հովսեփ Խարազյանի միջև փոխադարձ գրություններում դարձյալ խոսք է գնում Բարաթովների մասին՝ կապված վիճելի տարածքների հետ³⁰: 1893 թ. հուլիսի 21-ին Հաղպատի նոր վանահայր Հակոբ Նորատունկյանը (1891-1895) Կոնսիստորիային գրում է իշխան Բարաթովի գլխավորությամբ մի խումբ հաղպատցիներ կողմից վանքի պարսպի տակ ապօրինի կերպով շինություն կառուցելու մասին՝ նշելով, որ պատրաստվում է այդ հարցով դիմել գավառապետին³¹:

Երբ 1895 թ. հաստատվում է Թիֆլիս-Կարս երկաթուղու կառուցման որոշումը, և Հաղպատի հողատարածքների մի մասը նախատեսվում է պետականացնել՝ տրամադրելով շինարարությանը, ավելի են սաստկանում վեճերը վանականների և Բարաթովների միջև: Եկեղեցական գործիչները, դրանով մտահոգված, փորձում են մասնակից լինել վանքապատկան հողերի գնահատման գործընթացին: 1895 թ. նոյեմբերի 1-ին Կոնսիստորիան հատուկ գրությամբ Հակոբ Նորատունկյանին կարգադրում է երկաթուղու շինարարության վարչությունում հոգևորականների կողմից ներկայացուցիչ կարգել Տիգրան Տեր-Դավթյանին՝ գնահատելու այն հողերը, որոնց վրայով անցնելու է երկաթուղին: Նույն թվականի դեկտեմբերի 13-ին հետևում է Նորատունկյանի պատասխան հայտարարությունը՝ վանքապատկան հողերի գնահատման վերաբերյալ, որում խոսվում է Բարաթով-

²⁹ Շիրվանզադե Ալ., Երկերի ժողովածու, Ե., հ. 9, 1961, էջ 36-37:

³⁰ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 236գ, վավ. 14, թղթ. 236է, վավ. 15:

³¹ Նույն տեղում, թղթ. 236ժ, վավ. 22, թ. 3:

ների, հետ ծագած անհամաձայնության մասին³²: Երկաթուղու կառուցման կապակցությամբ Բարաթովների հետ ծագած վեճի մասին պահպանվել են նաև Նորատունկյանի դիմումների մի քանի սևագրություններ³³: Վեճերն ընթացել են հիմնականում հողերի դիմաց պետության կողմից հատկացվելիք դրամական փոխհատուցման շուրջ:

Կոնսիստորիայի արխիվում առկա են բազմաթիվ հրամանագրեր, Բարաթովների կողմից սեփականացված վանքապատկան հողերի գործի դատական քննության վերաբերյալ, որոնք ընդգրկում են 1897-1900 թվականները. դրանցից են Կոնսիստորիայի հրամանգները Հաղպատի նոր վանահայր Գեղամ Բաբաջանյանցին, ինչպես նաև բազմաթիվ գործեր, որոնք ընդգրկում են Բարաթովի կողմից Հաղպատի վանքապատկան կալվածքների գրավման կամ դրանց դեմ կատարած ոտնձգությունների մասին եղած վավերագրերը³⁴: Երդվյալ հավատարմատար Հովհաննես Սպենդիարովի՝ Կոնսիստորիային ուղղված 1900 թ. փետրվարի 21-ի գրությունից տեղեկանում ենք, որ իշխան Բարաթովը երկաթգծի շինարարության համար հատկացված 60 դեսյատին վանքապատկան հողի դիմաց ստացել է 20 հազար ռուբլի վարձատրություն: Կալվածատիրոջ դեմ հարուցվել է գործ, սակայն, ինչպես իր գրության մեջ կանխատեսում է Հ. Սպենդիարովը. «...այդ խնդրով բացված դատական գործը անհուսալի է»³⁵:

Փաստորեն վանահայրերն ի գործու չլինելով սեփական մեթոդներով պայքարել օտար սեփականատերերի դեմ՝ դիմում

³² Նույն տեղում, թղթ. 236ժա, վավ. 173, 174, թ. 1:

³³ Նույն տեղում, վավ. 184, թթ. 1-3:

³⁴ Նույն տեղում, թղթ. 214, վավ. 98, թղթ. 219, վավ. 105, թթ. 1-11, թղթ. 236ժ, վավ. 22, թթ. 1-3, թղթ. 237ա, վավ. 96, թ. 3:

³⁵ Նույն տեղում, թղթ. 237գ, վավ. 276:

էին ավելի բարձր կրօնական կազմակերպությունների, ինչպիսին էր Վրաստանի հայոց վիճակային Կոնսիստորիան, սակայն վերջինս սահմանափակվում էր սոսկ գործեր հարուցելով, որոնք մնում էին թղթի վրա: Այդ հանգամանքը, ինչպես նաև վանքապատկան հողերի մի մասի անցումը կալվածատերերի կամ կապալառուների ձեռքը, վերջիններիս համար ստեղծում է նպաստավոր հանգամանքներ՝ ժամանակի ընթացքում դրանք սեփականացնելու: Նման պայմաններում հողերի մի մասը հայտնվում է վիճահարույց իրավիճակում, ինչը կարող էր տնել տարիներ: Արդյունքում վանքապատկան հողերի մի մասն օտարվում էր, երբեմն հենց հայ ազնվականների նախաձեռնությամբ: Իշխաններ Լորիս-Մելիքյանները, Օրբելիանիները, Կոբուլովները, Մելիքովները և այլք սկսում են վաճառել իրենց կալվածքների մի մասը կամ տալ երկարաժամկետ վարձավճարով: Կարծում ենք, որ հողը վաճառելու ազնվականների պատրաստակամությունն ամենից առաջ պայմանավորված էր քաղաքների աճով, առևտրի և արհեստների զարգացումով:

XIX դարի վերջերին Լոռու գավառում Բարաթովները պահպանում էին իրենց գրեթե բոլոր կալվածքները, որոնց սահմանները հասնում էին Դեբեդ գետի աջ ափերը, Շնող, Արճիս և Ճալա գյուղերի մոտ, մինչև Եղիգարովներին պատկանող Քյորփի գյուղ³⁶: Այնինչ Լոռիում, ինչպես նաև Փամբակում՝ գյուղացիական շատ տնտեսություններ բացարձակապես հողագուրկ էին և ստիպված էին կալվածատերերից վարձակալել հողեր, ամառային ու ձմեռային արոտավայրեր: Բարաթովները Ծալկայում և Լոռիում որպես ամառանոցներ և ձմեռանոցներ բավական ընդարձակ տարածքներ էին տրամադրում հողագուրկ գյուղացի-

³⁶ Ерицов А., Экономический быт государственных крестьян ..., с. 99-100, 103.

ներին՝ հիմնականում Ծաթեր գյուղի բնակիչներին:

Այսպիսով, վրացի իշխանների նորանոր հողեր ձեռք բերելու, ինչպես նաև հողօգտագործման վարձավճարային ձևի առաջացման հետևանքով կրճատվեցին Հաղպատի հողատարածքները: Վանքապատկան նախկին գյուղացիները վերածվեցին կալվածատիրականի՝ հարկեր մուծելով և պարտավորություններ կատարելով նոր հողատիրոջը: Վանքի տնտեսությունը գնալով թուլացավ, վանքն այլևս ի գործու չէր սեփական միջոցներով հոգալ կարիքները: 1885 թ. Հաղպատի վանահայր Խարազյանն իր հայտարարության մեջ Կոնստանդնուպոլիսից դրամական օժանդակություն է խնդրում վանքի համար³⁷: 1891 թ. նույնատիպ խնդրանքով հանդես է գալիս հաջորդ վանահայր Հակոբ Նորատունկյանը՝ Կոնստանդնուպոլիս տեղեկացնելով վանքի տնտեսության աղքատ վիճակի մասին³⁸: Հաղպատի հաջորդ վանահայր Ջ. Լալայանը Թիֆլիսի հայոց թեմի առաջնորդ Մեսրոպ սրբազանին գրում է վանքի տնտեսական խղճուկ դրության մասին³⁹: Ավելին, Թիֆլիս-Կարս երկաթգծի կառուցման հետևանքով կալվածատերերին հողերի դիմաց գումար հատկացնելն, առհասարակ, կասկածի տակ էր դնում հողերի երբեմնից վանքերին պատկանելու հանգամանքը, ինչի մասին ժամանակին հայ էկեղեցական գործիչները Կոնստանդնուպոլիս գգուշացրել են⁴⁰: Այդուհանդերձ, Հաղպատի վանքը կարողացավ անգամ XIX դարավերջին և XX դարասկզբին պահպանել իր հողատիրությունը: Ազնվականական հողատիրությունը վերջնականապես անկում ապրեց երկրամասում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո:

³⁷ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 236ա, վավ. 8:

³⁸ Նույն տեղում, թղթ. 236ը, վավ. 21:

³⁹ Նույն տեղում, թղթ. 236ժ, վավ. 22, թ. 1-3:

⁴⁰ Նույն տեղում, թղթ. 237գ, վավ. 276:

THE STRUGGLE OF THE GEORGIAN FAMILIES BARATOVS FOR THE HAGHPATS EARDS

SUMMARY

Since the 18th century the monastery Haghpats was given to the Georgian Baratovs as a hereditary domain at the time of the King Herakli. Later some more regions were occupied by Baratovs.

There are many archive materials at the Armenian Consistory of Georgia and Imereti concerning the regions, occupied by Baratovs. However there are facts showing that the of Haghpats preserved the part of their own estates until the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

АСМИК АМИРДЖАНИЯН

БОРЬБА ГРУЗИНСКИХ КНЯЖЕСКИХ РОДОВ БАРАТОВЫХ ЗА ОСВОЕНИЕ ЗЕМЕЛЬ АХПАТСКОГО МОНАСТЫРЯ В XIX ВЕКЕ

РЕЗЮМЕ

С конца XVIII в. при правлении грузинского царя Иераклия армянское селение Ахпат со своими землями было отдано как наследственное земельное владение грузинским князьям Баратовым. После этого Баратовы захватили новые земли.

Факты свидетельствуют, что Ахпатский монастырь смог сохранить часть своих земель вплоть до конца XIX - начала XX вв.